

اسماعیل بیگ؛ نقاش و هنرمند آستان قدس در دوره افشاریه

اعظم نظرکرده*

چکیده:

در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم هستند، عموماً نقاشی‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر امام رضا(ع) در ایران نیز از جمله این بناهاست که در دوره‌های مختلف همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آنها بوده است. هنر نقاشی و تزیینات هنری در قسمت‌های زیادی از صحن و سرای حرم رضوی شکوفا شد و هنرمندانی در این عصر به ظهور رسیدند که بر طبق اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی تنها در محدوده زمانی مشخص نام‌شان درخشان گشت و بعد از آن دوره، دیگر نامی از ایشان به میان نیامد؛ از جمله این افراد «اسماعیل بیگ نقاش» است که در این پژوهش تا حدودی با خدمات این هنرمند برجسته آشنا خواهیم شد.

کلیدواژه: حرم رضوی، نقاش، اسماعیل بیگ، دوره افشاریه

مقدمه:

از ویژگی‌های ذاتی هنر اسلامی این است که این هنر می‌کوشد فضایی ایجاد کند تا در آن انسان بتواند وزن و وقار فطری اولیه خود را بازیابد. در فلسفه این هنر، هیچ مانعی نباید به عنوان حجاب بین انسان و حضور نامریی خداوند قرار گیرد. هنر اسلامی در وهله نخست ایجاد یک نوع خلاء می‌کند و همه پریشانی‌ها و تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد و در وهله دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امامزاده‌ها و خانقاه‌ها، انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد.

هنر خوشنویسی، کتیبه‌نگاری و نقاشی با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد، با وجود تمامی تفاوت‌های سبک شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به عنوان عنصری تزیینی در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار رفته است. در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم هستند، عموماً نقاشی‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر امام رضا(ع) در ایران و در شهر مشهد نیز از جمله این بناهاست. این بنا از آنجایی که تنها آرامگاه متعلق به معصومین(ع) در ایران است، همچنین به دلیل حضور مستمر تشیع در ایران و ارادت و تعصب ایرانیان در دوره‌های مختلف همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آنها بوده است و در هر دوره مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته و یا قسمت‌هایی بر آن افزوده شده است؛ از این رو در این بنای بزرگ می‌توان آثار و نشانه‌های معماری دوره‌های مختلف را یافت.

با شهادت حضرت رضا(ع) در سال ۲۵۳ ق. قریه سناباد به عنوان قلب خراسان و بعضاً ایران شروع به تپیدن و گسترش روزافزون نمود. حرم مطهر رضوی در سال‌های متمادی آرام آرام بسط یافت و بعدها در دوره صفویه به علل گوناگون از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع توسط سلاطین صفوی استحکام یافته، بر تزیینات آن افزوده شد. بر طبق گزارشات اسناد موجود در طول دوره صفویان در قسمت‌های مختلف حرم و بارگاه رضوی تغییرات عمده‌ای صورت گرفت. این روند در دوره‌های بعد نیز ادامه یافت و از جمله دوره افشاریه اماکن متبرکه نیز از توجه نادرشاه و جانشینانش بی‌نصیب نماند. علاقه شاهان افشار به تزیینات و تعمیرات اساسی در بقعه امام رضا(ع) تا جایی ادامه پیدا کرد که در فتوحات نادرشاه در بلاد مختلف به خصوص هند به تعدادی هنرمندان و نقاشان و معمارانی برخورد که

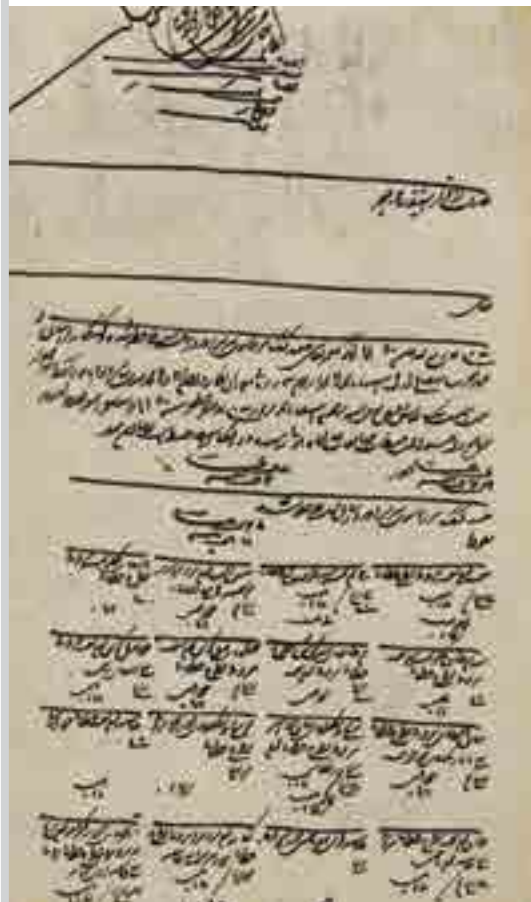
هنرشان در نظر وی شایستگی این را داشت که در جایگاهی همچون حرم امام همام ثامن خودنمایی کند. هنرآوران در این دوره، از هنر هندی نیز تأثیر پذیرفت. نقاشان ایران به خصوص از نقش‌مایه‌های گل و بته هندی بهره گرفتند و به چهره‌پردازی آنها علاقه نشان دادند و گاهی نیز آنها را به طور مستقیم سرمشق قرار دادند.^۱

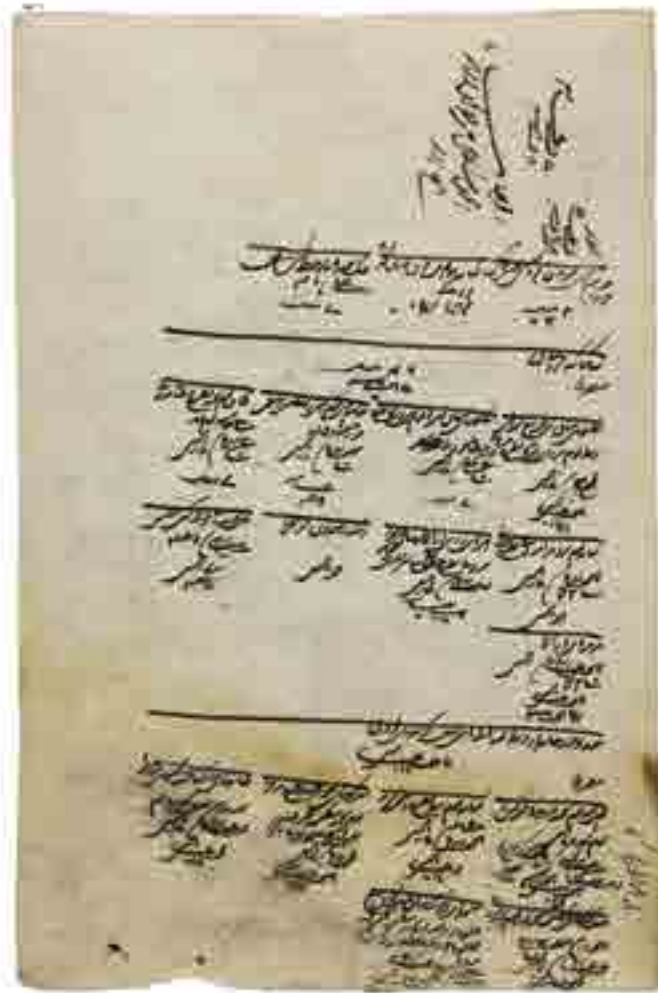
اسماعیل بیگ نقاش:

انواع هنرها به ویژه هنر نقاشی و تزیینات هنری رفته رفته در قسمت‌های زیادی از صحن و سرای حرم رضوی شکوفا شد و هنرمندانی در این عصر به ظهور رسیدند که بر طبق اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی تنها در محدوده زمانی مشخصی نام‌شان درخشان گشت و بعد از آن دوره، دیگر نامی از ایشان به میان نیامد.

از جمله این افراد به نام «اسماعیل بیگ نقاش» برمی‌خوریم که در آرشیو مزبور ۳۹ سند در مورد اقدامات و خدمات وی در تزیین و نقاشی حرم مطهر رضوی در فاصله سال‌های ۱۱۵۵ تا ۱۱۶۱ ق. موجود است. همان‌گونه که بیشتر کارهای بنایی به عهده استاد حسن قمی (سند ۳۷۰۵۳/۲۰)، استاد ابراهیم بنا(۳۷۰۵۹/۱) و کاشی‌کاری‌های حرم به عمل استاد جعفر کاشی‌تراش(۳۷۰۵۳/۲۳) بوده است، نقاشی‌های رواق‌های اطراف بقعه، گنبد الله‌وردی خان، گنبد اپک میرزا و... نیز اکثراً بر عهده اسماعیل بیگ نقاش است.

نقاشی‌های زیبای رواق‌های دارالحفاظ (سند ۳۵۱۱۸/۶)، رواق دارالسیاده (سند ۳۷۰۲۹/۸)، رواق دارالسعاده و طاق بالاسر مبارک به خصوص شاهکارهای طرح‌های ختایی، اسلیمی و ترنج‌های ایوان‌ها و شمشه‌های شنجرف مسجد بالاسر مبارک، به دستان هنرمند استادان نقاشی چون اسماعیل بیگ نقاش سپرده شده است (۳۷۰۱۲/۱۳). از جمله گنبد‌های موجود در مجموعه حرم، گنبد اپک میرزا است که در شرق دارالحفاظ و جنوب گنبد حاتم‌خانی و شمال دارالسلام واقع شده بود. تعمیرات نقاشی این گنبد در ربیع الاول ۱۱۶۰ ق. توسط اسماعیل بیگ نقاش و طی استیفانامچه‌ای^۲ صورت گرفته است که علاوه بر فیل‌گوش‌ها، شمشه و ترنج، کتیبه‌های آن نیز مورد مرمت قرار گرفته و نقاشی شده است (سند ۳۷۱۱۳/۱). نقاشی ترنج‌های دورگنبد مطهر به سال ۱۱۶۰ ق. نیز که به مبلغ ۱۴ تومان و ۳۰۰ دینار هزینه انجام گرفته به دست اسماعیل بیگ نقاش طراحی شده است (سند ۳۷۱۱۳/۲).

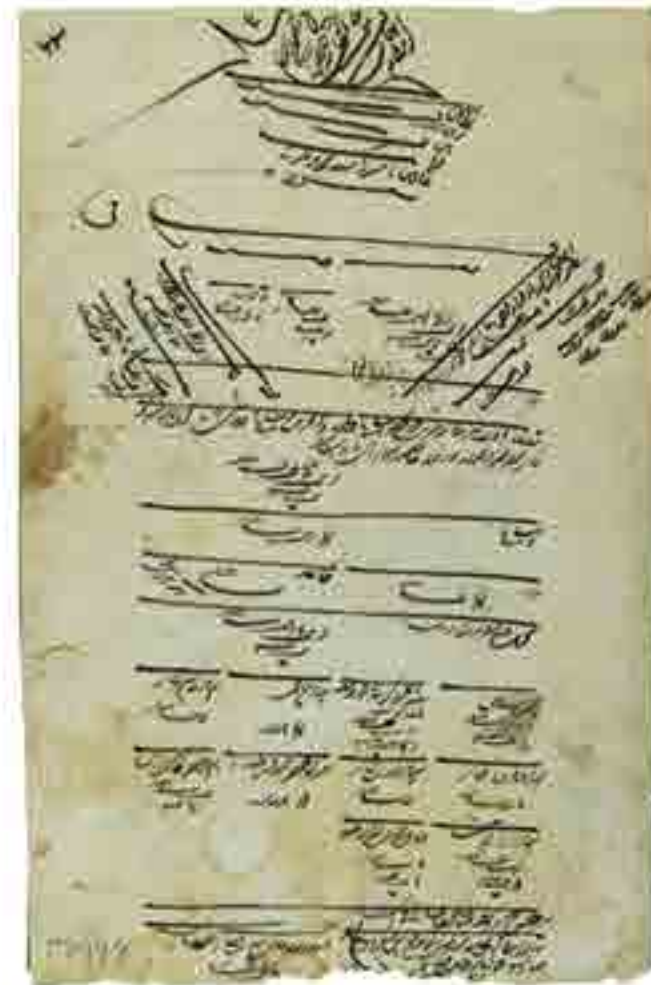

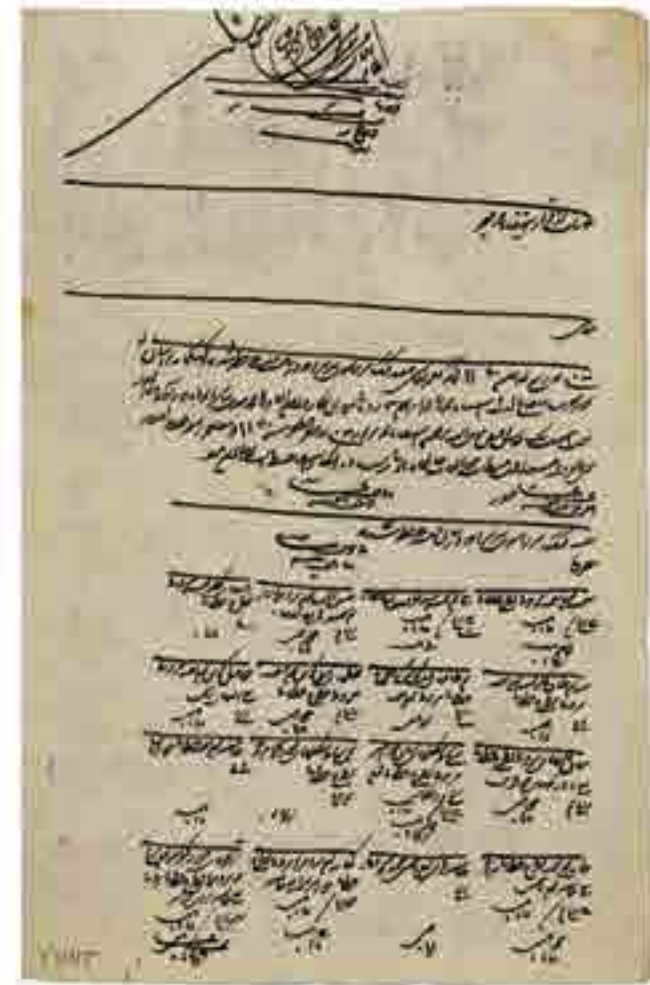
(سند ۳۷۱۴۹/۶)

(سند ۳۶۹۱۵/۲۸)

(سند ۳۶۹۶۶/۱)

(سند ۳۷۱۱۲/۲)

ارزش‌های اطلاعاتی اسناد:

متأسفانه از این هنرمند چیره‌دست در منابع تاریخی که در آنها از معماری و تزیینات حرم به دست هنرمندان مختلف یاد شده است اثر و ردپایی نیافتیم. به نظر می‌رسد اگر نام بعضی از این افراد را در فاصله سال‌های یاد شده با این شخص تطبیق دهیم با کمی تفاوت به یک شخصیت واحد دست می‌یابیم؛ اما از آن جایی که نام این هنرمند نقاش فقط با همین ترکیب یعنی «اسماعیل بیگ نقاش» در همه اسناد آمده، برای پیشگیری از احتمال خطا فقط به بررسی اسناد پرداختیم و از تطبیق این نام با افراد مشابه خودداری کردیم. بررسی اسناد سال‌های ۱۱۵۵ تا ۱۱۶۰ ق. در مورد تعمیرات حرم و اماکن متبرکه رضوی به خصوص نقاشی‌های قسمت‌های مختلف آن نشان می‌دهد که این وظیفه خطیر عمدتاً و شاید تقریباً تمام آنها به عهده اسماعیل بیگ نقاش بوده که اجرتی بین ۵۰۰ تا ۱۰۰۰

نادری^۲ بابت هنرمندی‌هایش دریافت کرده است. در بعضی از این اسناد نقاشی‌های قسمت‌های نزدیک مضجع شریف مانند طاق بالاسر مبارک و پیش رو و همچنین مسجد بالاسر با عنوان کلی حرم محترم ثبت شده است (سند ۳۶۹۶۶/۱). در استیفانامچه‌های تعمیرات آستان قدس، مواردی وجود دارد که نقاشی رواق‌های مبارکه دارالسیاده و صفه در شمشاد به دست استاد اسماعیل نقاش به قیمت ۸۴۲ نادری و ۲۸۰ دینار انجام گرفته و اکثر هم در این نقاشی‌ها از مصالحی چون طلا، لاجورد، شنجرف و نقره استفاده شده است (سند ۳۶۹۱۶/۲۹). در بعضی از این اسناد برات اجرت نقاشی‌های انجام شده توسط استاد اسماعیل بیگ نقاش از حاصل ضریح مبارک پرداخت شده است که معمولاً نذوراتی بود که زوار نذر حرم مطهر می‌کردند (سند ۳۶۹۱۵/۲۸). در سندی آمده: «کتاب عالیحضرت مستوفی سرکار

فیض آثار موازی هشتصد و پنجاه نادری و شصت و دو دینار و نیم استیفانامچه نقاشی مسجد مبارک حرم محترم را که عالیقدر رفیع مقدار معمار باشی سر کار دیوان اعلی برآورد و مهر نموده در دفتر سر کار ثبت و ضبط و اجرت بنایی و قیمت گچ را از بابت تحویل‌داری استاد مهدی و استاد ابراهیم بیگ و اجرت نقاشی و مصالح از بابت تحویلات اسماعیل بیگ نقاش و اجرت طلاکوبی آن را از بابت تحویلات استادان طلاکوب و قیمت طلا را هم نجابت و رفعت و معالی پناه آقا محمد حسین تحویل‌دار نقدی برات صادر نموده شرح دفتری قلمی نمایند. قرارا شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۱۵۶ ق. این امر نشان می‌دهد که نقاشی‌های قسمت‌های مختلف به خصوص مسجد بالاسر مبارک دارای طلاکوبی‌های ارزشمندی بوده که بابت تحویل طلای مورد نیاز آن هم تحویل‌دار نقدی آستانه برات رسمی صادر نموده است (سند ۲۷۰۱۲/۱۳).

در اسناد مربوط به نقاشی قسمت‌های مختلف حرم علاوه بر ذکر هزینه‌ها و مصالح مورد استفاده، مکان‌هایی که نقاشی آنها به عهده اسماعیل بیگ نقاش بوده است نیز به تفکیک ذکر شده است. از جمله این مکان‌های یاد شده در حرم محترم (یعنی بقعه مبارکه) از روی کتیبه گچ‌بری تا پای طاق و میان طاق فوق در مرصع که فیل‌گوش‌ها با طرح اسلیمی طلا بوم لاجورد نقاشی شده، ازاره‌های روی گلدسته‌های حرم، طاق بالاسر مبارک و عقب سر مبارک که کتیبه خطی آن نقاشی شده، صفه بالا سر مبارک بوم طلا به طرح ختایی و کتیبه خط فوق در شمشاد بوم لاجورد با خط طلا، کشیک‌خانه فوق آب انبار با حاشیه‌های چینی نمای طرح گل و بوته و نخل‌های بوم رنگی به طرح ختایی و گل سفید مالی کفش‌گاه‌های گنبد الهوردری‌خان در سال ۱۱۵۷ ق. است (۳۷۰۵۳/۸؛ ۳۷۰۵۳/۶).

در دفتر توجیهاتی که مربوط به تعمیرات حرم مطهر در سال ۱۱۶۰ق. است آمده که: «تعمیر نقاشی جنبد کپک میرزا (گنبد ایک میرزا) و غیره از قرار برات بتاریخ شهر ربیع الاول سنه ۱۱۶۰ق. که تعمیر نقاشی جنبد کپک میرزا سویا سرسرا که در سال قبل ملاحظه شد و کشیک‌خانه فراشان به جهت اجرت و مصالح از قرار استیفانامچه که آقا ابراهیم معمار و باقی معماران سرکار و آقا مهدی مباشر دیوانی مهر نموده‌اند به عمل اسماعیل بیگ نقاش که به تعلیقچه متولی رسانید ۱۹ زرع و ۷۴۷۵ گره، ۳۹۵ نادری و ۸۷۵ دینار، گنبد کپک میرزا و

غیره، ۱۳۸ نادری و ۳۳۷ دینار» در این سند محل‌های موردنظر با شمسه‌های بوم سفید به طرح ختایی و نیم‌طاق‌های بوم سفید به طرح ختایی نقاشی شده‌اند (سند ۳۷۱۴۹/۵). هم‌چنین گنبد توحیدخانه از جمله مکان‌هایی است که در این سند نام آن جلب توجه می‌کند که نقاشی آن از وسط شمسه آن تا پای فیل‌گوش‌های اول به قیمت ۱۵۵ نادری و ۱۰۰ دینار انجام گرفته است (سند ۳۷۱۴۹/۶).

شماره سند: ۳۷۱۴۱/۱

تاریخ سند: ۱۱۶۰ق.

هزینه‌های تعمیر گنبد ایک میرزا و مسجد جامع گوهرشاد

انتظام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع سنه بارس نیل

توجیهات و مقررات

مقررات

سرکار

فیض آثار

صورت

المذکور

استیفانامچه

تعمیرات سرکار فیض آثار و مسجد جامع

سرکار

فیض آثار

استیفانامچه

به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ آنکه استیفانامچه تعمیرات سرکار آستانه مقدسه متبرکه که به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ ملاحظه نمود ۹۸۲ نادری و ۳۶۰ دینار

نقاشی

به عمل اسماعیل بیگ نقاش عن اجرت و مصالح	به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ آنکه استیفانامچه تعمیرات سرکار آستانه مقدسه متبرکه که به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ ملاحظه نمود ۹۸۲ نادری و ۳۶۰ دینار	نقاشی
جنبد کپک میرزا سویا سرسرا که در سال قبل ملاحظه شده [مفرده؟]	۳۹۵ نادری و ۲۷۵ دینار	۱۳۸ نادری و ۳۳۷ دینار
شمسه بوم سفید مروقی به	شمس الب (۱) بوم سر دمرا زیر نیم	الیهای گلو شمسه مروقی به طرح خطایی
طرح خطایی	شمسه شرح ایضا	
سه زرع فی ۳۰۰ نادری	یک زرع و نیم	نیم زرع
۴ نادری و ۴۰۰ دینار	۲ نادری و ۲۰۰ دینار	۲۰۰ دینار
سه نیم‌طاق گلو شمسه بوم	نعلهای فیل گوش بوم سفید مروقی به	دو فیل گوش بوم سفید مروقی مع الیهای رسمی
سفید مروقی به طرح خطایی	طرح خطایی	
نیم زرع	یک زرع و نیم	یک زرع
۱۰۰ نادری	۲ نادری و ۲۰۰ دینار	۱ نادری و ۳۰۰ دینار
میان الیها مروقی به طرح خطایی	ترنج و شکلهای میان دو آستر مروقی به	ترنج و شکلهای دو پنجره
مع پا باریکهای دو طرف	طرح خطایی بوم ترنج و زنگار	مروچی به طرح خطایی
یک زرع و نیم	سه زرع فی ۲۰۰ نادری	نیم زرع
۲ نادری و ۲۰۰ دینار	۴ نادری و ۴۰۰ دینار	۱۰۰ نادری
طاق بوم سفید به طرح خطایی	حاشیه های بوم باسمی دور آسترها	ترنجهای دور کرده بوم ترنج و سردمرا به طرح
مروقی مع حاشیه بوم باسمی	و غیره	خطایی مروچی مع حاشیه روی کتابه
۳ زرع و نیم فی ۳۰۰ نادری	یک زرع	۸ زرع فی ۳۰۰ نادری
۵ نادری و ۳۰۰ دینار	۱ نادری و ۱۰۰ دینار	۱۲ نادری و ۴۰۰ دینار

پی نوشت

- ۱ - آژند، مکتب نگارگری اصفهان، ۱۹۵.
- ۲ - استیفانامچه: قرارداد مقاطعه‌کاری تعمیراتی چون کاشی‌کاری، نقاشی، مقرنس‌کاری و... در حرم رضوی بود که مقاطعه آن به استادان کاشی‌کار، نقاش مقرنس‌کار و یا کاشی‌تراشان خارج از آستان‌قدس که از شهرهای دیگر دعوت به همکاری شده بودند سپرده می‌شد. بیشتر این هنرمندان از شهرهای اصفهان، قم، شیراز، در دوره افشاریه اغلب از کشورهایی چون هند بودند که نادرشاه ایشان را به ایران کوچانده و در مرکز پایتخت خود سکنی داده بود.
- ۳ - نادری: هر نادری معادل ۵۰۰ دینار بوده است.